

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 3

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 3

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR**O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
 Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
 Seyhan Tanju (Turkiya)
 Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
 Benedek Peri (Vengriya)
 Vahit Turk (Turkiya)
 Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
 Eunkyung Oh (Koreya)
 Nazef Shahrani (AQSH)
 Boqijon To'xliyev
 Muhammadjon Imomnazarov
 Bilol Yujel (Turkiya)
 Qosimjon Sodiqov
 Zulxumor Xolmanova
 Mustafa O'ner (Turkiya)
 Nurboy Jabborov
 G'aybulla Boboyorov
 Kimura Satoru (Yaponiya)
 Imran Ay (Turkiya)
 Aftondil Erkinov
 Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
 Rashid Zohidov
 Otabek Jo'raboyev
 Bulent Bayram (Turkiya)
 Qo'ldosh Pardayev
 Nodirbek Jo'raqo'ziyev
 Oysara Madaliyeva
 Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Shermuhammad Amonov**Ahmad Tabibiy devonlari qo'lyozmalari
genealogiyasi

4

Sharofiddin JalilovXorazm adabiy muhitida Otanazar
Kamoliyning tutgan o'рни

24

ADABIYOTSHUNOSLIK**Zəhra Allahverdiyeva**"Xəmsə" ənənəsində mövzunun həlledici
funksiyasi

37

Atilla SüleymanliFüzuli Hikmət Məktəbinin Yetirmələri:
Erkin Vahidovun Yaradıcılığında Füzuli
Təsiri

51

Gavhar Muftullayeva"Nasoyim ul-muhabbat"da Xoja Muhammad
Porso va Xoja Ubaydulloh Ahror zikri

62

LINGVISTIKA**Umarjon Qodirov**

Qarluq lahjasining o'rganilish tarixi

76

Feada SamadbekAfg'oniston o'zbek tili fonetikasida
dissimilyatsiya hodisasi

90

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madaliev

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Shermuhammad Amonov**

Genealogy of the Divan Manuscripts of Ahmad Tabibi 4

Sharofiddin Jalilov

The role of Otanazar Kamoli in the literary environment of Khorezm 24

LITERATURE**Zəhra Allahverdiyeva**

The resolving function of the theme in the Khamsa Tradition 37

Atilla Süleymanli

Fuzuli's Influence on Erkin Vahidov's Creativity who is a Student of Fuzuli's Knowledge School 51

Gavhar Muftullayeva

The mention of Khoja Muhammad Porso and Khoja Ubaydullah Ahror in "Nasoyim ul-muhabbat" 62

LINGUISTICS**Umarjon Kodirov**

History of studying the Qarluq dialect 76

Feada Samadbek

Dissimilation in the Phonetics of the Uzbek Language of Afghanistan 90

ADABIYOTSHUNOSLIK
LITERATURE**“Xəmsə” ənənəsində mövzunun həlledici funksiyası**Zəhra Allahverdiyeva ¹**Özet**

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamış, tükənməz mövzu və ideya mənbəyinə çevrilmiş, bir çox xalqların mədəni həyatında dərin iz qoymuşdur. “Xəmsə”nin mövzuları bir çox sənətkarların əsərlərinin dünya mədəniyyəti səhnəsinə çıxarılmasına, xalqlar ədəbiyyatının zənginləşməsinə xidmət etmiş, Nizami yaradıcılığının təsiri ilə humanist ideyalar dünya ədəbiyyatında aparıcı mövzuya çevrilmişdir.

“Xəmsə” ənənəsinin tərəfdarlarının özlərinin də etiraf etdiyi kimi, “Nizaminin qoyduğu səddi aşmaq” çətin iş idi. Buna görə də mövzuya və quruluşa yeniliklər gətirmək və orijinallıq gətirmək üçün çoxlu böyük istedadlara ehtiyac var idi.

Orta əsrlərdə yaranmış məsnəvilərin mövzularında, süjetində, bədii qəhrəman və personajların tipologiyasında və digər elementlərində Nizami yaradıcılığının təsiri özünü göstərir. Biz də belə qənaətə gəldik ki, cavab olaraq yazılan əsərlərdə oxşar motivlərin tipoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müxtəlif tarixi dövrlərdə mövzunun əhatə dairəsi genişlənməmişdir. Nizami yaradıcılığı fenomeninə aid olan tarixi şəxsiyyətlər, ədəbi qəhrəmanlar, dini-mifik personajlar çıxarılır, yeni qəhrəmanların həyatına əsaslanan süjetlər, “yeni aşıqların” romantik macəralarına həsr olunmuş əsərlər yazılmışdır.

Nizaminin humanist ideyaları qorunub saxlanılmış və davam etdirilmiş, onun bu mövzularda əldə etdiyi “ustad statusu” yeni yazılan əsərlərdə xüsusi qeyd edilmişdir. Nizami Gəncəvi mövzuları izlənməklə, üslub baxımından orta əsrlər ədəbiyyatının mühüm ifadə xüsusiyyətləri simvollar sistemi yeni yaranan əsərlərdə daha fəal forma almışdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Xəmsə”, mövzu, məsnəvi, Xacu Kirmani.

¹ Allahverdiyeva Zəhra – Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Nizamişünaslıq” şöbəsinin baş elmi işçisi

E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-8697-0395

Alıntı için: Allahverdiyeva, Z. 2024. “Xəmsə” ənənəsində mövzunun həlledici funksiyası”. *Oltin bitiglar* 3: 37 – 50.

Giriş

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamış, tükənməz mövzu və ideya qaynağına çevrilərək, bir çox xalqların mədəni həyatında dərin iz buraxmışdır. “Xəmsə” mövzuları bir çox sənətkarların əsərlərinin dünya mədəniyyətinin ön sırasına qalxmasına, xalqların ədəbiyyatının zənginləşməsinə xidmət etmiş, Nizami yaradıcılığının təsiri ilə humanizm təlimi dünya ədəbiyyatında aparıcı mövzuya çevirmişdir. Görkəmli şərqşünas R.Azadənin də qeyd etdiyi kimi, “...bir sıra köklü cəhətlərilə əvvəlki şeirdən fərqlənən, yeni məktəbin özülünü qoyan” [Azadə 1984, 47]. Nizami öz yaradıcılığı ilə Yaxın Şərq ədəbiyyatında mürəkkəb, zəngin məzmunlu və çoxşaxəli, bitkin süjetli məsnəvi janrında dastanların inkişafına və təkmilləşməsinə daha geniş imkanlar açdı və “Xəmsə” ənənələrində fars, türk və hind ədəbiyyatının böyük bir nəslə yetişib, Nizami mövzularında yazdıqları epik-romantik səpkili əsərlərilə orta əsrlər ədəbiyyatının bu istiqamətdə inkişafını təmin etdilər. “Xəmsə” ənənəsinin ardıcıllarının özlərinin də etiraf etdiyi kimi, “Nizaminin çəkdiyi səddi aşıb keçmək” çətin bir məsələ idi. Bu səbəbdən, yenilik etmək, mövzu və struktura orijinallıqları daxil etmək üçün bir çox nəhəng istedad sahiblərinə mühüm çalışmalar lazım gəlmişdir.

İlk orijinal mətn olaraq qəbul edilən Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan məsnəvilərə xas çoxşaxəli spesifik xüsusiyyətlər müxtəlif ədəbi mərhələlərdə həlledici rol oynadığından, bu mövzu və motivlərin tipologiyası, stabillik və orijinallıq dərəcələri və sair məsələlərin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nizami əsərindən sonra meydana çıxan “Xəmsə”lərin özləri də biri - digəri ilə sıx əlaqəli səciyyə daşıyır və beləcə, zaman keçdikcə, yeni yaradıcılıq improvizasiyası keçən bu janr özündə bir neçə nəslin təcrübəsini birləşdirərək, Şərqdə mövzu və ideya, struktur və bədii dil sisteminin əsas hissələrindən birini təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, epik əsərlər üzrə nəzəriyyəçi-alim Yeleazar Meletinski “Orta əsrlərdə yaranan Yeni dövr epik romanların yunan qəhrəmanlıq dastanlarından fərqləndiyini və bu əsərlərdə daha böyük problemlərin həll olunduğunu” göstərərək yazırdı: “Orta əsr romanı qəhrəmanlıq eposunda görünməyə layiq olan əsl qəhrəmanı üzə çıxardı, (antik romanda olduğu kimi) təkcə xüsusi şəxsiyyət deyil, həm də onun daxili dünyası sosial aləmə müxalif olan şəxsiyyətdir, ona ziddir. Çox tez-tez orta əsrlər romanında və ya romantik poemada mümkün dissonans problemi və şəxsi hisslərin (romantik element), eləcə

də sosial vəzifənin (epik element) arzu olunan uyğunlaşması əsas yer tutur. Tristan və İzolde, Vis və Ramin, Leyla və Məcnun kimi əsərlərdə bu dissonans ictimai borcun yerinə yetirilməməsindən doğan acınacaqlı vəziyyət kimi ifşa olunur” [Meletinski 2001, 90-91].

Orta əsrlərdə yaranan məsnəvilərdə mövzu, süjet, bədii qəhrəman və obrazlar tipologiyası və sair elementlərdə Nizami yaradıcılığının təsiri aşkar görünməkdədir. Təsadüfi deyildir ki, şairin “Xəmsə” mövzularına ilk olaraq, nəzirə yazan Əmir Xosrov Dəhləvi mövzu, ideya, süjet, obraz və surətlər çevrəsində Nizami möhürünün və oxşarlığının qaçılmazlığını “Ayineyi-İskəndəri”də xüsusi qeyd edir və Nizami əsərinin qiymətini aşağıdakı beytlərdə göstərir:

زهی سگه کیمیای سخن
که یک جو درو نیست جای سخن
گرامی کن گوهر آدمی
گرامی ترین جوهر مردمی
بهرخانه زو صلح و جنگی دگر
بهر دل شتاب و درنگی دگر
بهارى بصد نیکویی خاسته
عروسی بصد زیور آراسته

[Əmir Xosrov 1977, 25].

Əhsən, söz kimyasının sikkəsinə,
Ki, onda söz (deməyə) bir arpalıq yer yoxdur.
İnsan incisini əziz tutmaqla,
İnsanlıq cövhərinin ən qiymətlisidir.
Onun hər (söz) xanəsinin sülh və hərbi bir başqadır.
Qəlbin həyəcanı(duygular) və naz onda bir başqadır.
Yüz yaxşılıqla bir bahar ucaltdı,
Yüz bəzəklə bir gəlin bəzədi.

Ümumiyyətlə, “Xəmsə” ənənəsi üzrə mövzu, ideya, struktur və üslub problemlərinin araşdırılması geniş elmi müqayisələrə yol açan mürəkkəb bir məsələdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki orta əsrlər ədəbiyyatında “Xəmsə” ənənəsinin inkişafını hər bir dövrün yeni tələbləri və ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətinin inkişafı kontekstində araşdırılması vacibdir.

“Xəmsə” ənənəsi üzrə mövzu və süjet tipologiyasının öyrənilməsi

“Xəmsə” ənənəsinin inkişafı, janrın mövzu və süjet tipologiyası, ideya-fəlsəfi, poetik-üslubi aspektləri ətrafında geniş tədqiqatlar aparan şərqşünas - alim Mehdi Kazımovun konkret olaraq

“Yeddi gözəl”ə yazılmış nəzirələrin məzmun və ideya fərqi haqqında söylədiyi haqlı fikiri xatırlamaq yerinə düşür: “Nizami yaradıcılığı sosial ziddiyyətlərin qoyuluşu etibarilə onu davamçılarından qəti şəkildə ayırır. Bu özünü “Yeddi gözəl”ə yazılmış nəzirələrin təhkiyəsində, eləcədə də təsvir olunan novellalarda əsaslı şəkildə göstərir [Kazımov 1987, 48].

Məlumdur ki, mövzu, ideya, süjet, vəzn və sair tipoloji xüsusiyyətlərinə əsasən, ədəbiyyatşünaslıqda “Xəmsə”lər nəzirə, cavab, təqlid, tətəbbü, istikbal, tərcümə və sair adlarla fərqləndirilsə də, onların iki böyük qrupu xüsusi qeyd olunur: nəzirə və cavab olaraq yazılmış əsərlər.

XX əsrin 40-cı illərində Həmid Araslı Nizaminin Yaxın Şərq ardıcıllarının onu iki istiqamətdə - nəzirə və cavab olaraq izlədiyinə diqqət yetirərək göstərirdi ki, “...ya şair Nizami mövzularını alıb, yeni əsli - orijinal bir əsər yaradır; yaxud da yeni bir mövzunu Nizami üslubunda canlandırır, onun ədəbiyyatımıza gətirdiyi xüsusiyyətləri davam etdirməklə, bədii quruluş cəhətdən onu izləməyə çalışır [Araslı 1940, 104].

Sonrakı dövrlərdə də ədəbiyyatşünaslıqda bu problem ətrafında ciddi araşdırmalar aparılmış, “Xəmsə” ənənəsinin nəzəri əsasları və prinsipləri müəyyənləşdirilərək öyrənilmişdir. Şərqşünaslıqda H.Arslı, Y.E.Bertels, A.S.Ləvənd, H.Ayan, Q.Beqdeli, A.A.Starikov, J.Şaripov, A.S.Suxaçev, A.Ş.Şumuhamedov, Q.Əliyev, A.Mirzoyev, N. Araslı, M.Kazımov və başqa alimlərin araşdırmalarına əsasən, belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, nəzirə olaraq yazılmış əsərlərdə əsas meyar mövzudur; yəni müəllif ortaq mövzunu əsas götürərək, özünün yeni, oxşar əsərini yaradır. Nizami “Xəmsə”sindən alınmış mövzu, ideya, həmçinin süjet, obraz, məcaz və ifadələr, simvollar epik poeziyanın əsas daşıyıcı elementlərinə çevrilərək toxunulmaz qalmış, ədəbiyyatda Nizami orijinallığı qorunmuşdur.

Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu ortaq mövzularda yazan şairlər öz nəzirə əsərlərində orijinal yanaşmaları, yenilikləri ilə seçilə bilərdilər. Bu baxımdan, nəzirə, yaxud cavab olaraq yazılmış “Xəmsə” əsərlərinə spesifik xüsusiyyətlər xasdır.

Şərq ədəbiyyatında “Xəmsə” ənənəsinin inkişafı nəzəri-tematik və struktur üslubi baxımdan da tədqiqatçıları cəlb etmişdir.

Bu sahədə tədqiqat aparan alimlər “Xəmsə” mövzuları üzrə süjet prinsiplərində hər bir müəllifin fərdi yaradıcılıq axtarışları, ənənə çərçivəsində etdiyi yenilikləri, orijinallıq dərəcəsini müəyyən edən əsas meyarlar sırasına daxil edirlər. Ümumilikdə, nəzirə və

cavab tipi xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur.

Şərqsünashlıqda bir sıra hallarda mövzunun qabarıq tipoloji aspektlərini nəzərə almaqla, bu iki tip – nəzirə və cavab arasında heç bir fərq qoyulmur; onlar eyniləşdirilir. Məsələn, türk alimi Hüseyin Ayanın fikrincə, “nəzirənin bir adı da cavabdır. Şairin ustad saydığı “sənətkarın əsərinin konusunu (mövzusunu) almaz, yalnız vəznini, biçimini və əsasını alır. Bənzərini meydana gətirərək, ustadın əsərinə cavab vermiş olur” [Ayan 1979, 96].

“Xəmsə”lərdə cavab, yaxud nəzirə adının eyniləşdirilməsi digər müəlliflərdə də müşahidə olunur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından Q.Beqdeli və M.Kazımov bu iki tip arasında elə bir ciddi fərqi olmadığını fikrindədirlər [Beqdeli 1971, 14; Kazımov 1987, 11].

Cavab şəklində yazılan əsərlərdə mövzu öz funksiyalarını təkcə Nizaminin yaradıcılıq dünyasına xas olan tarixi şəxsiyyətlər, ədəbi qəhrəmanlar, dini-mifik obrazlar vasitəsilə deyil, yeni qəhrəmanların həyatı üzərində qurulan süjetlər və yeni aşıqların “məhəbbət sərgüzəştləri” əsasında yerinə yetirir. Nizami tərəfindən realistik-romantik istiqamətdə işlənmiş mövzular Xacu Kirmani qələmilə yenidən ədəbiyyatın aktual məsələsinə çevrilir, lakin problem və onun həlli yolları fərqli, sufi-modernist formada ifadə olunur.

Qəzənfər Əliyev yazırdı: “Nizami poetik məktəbi ənənəsində yazılan poemalar arasında cavablar da az deyil, çünki onlar şairlərə nüfuzlu ədəbi yarışlara qoşulmağa və öz bədii istedadının gücünü sınağa imkan verirdilər. Dövri poeziyanın “Xəmsə” ənənəsi sırasında Gözəl Yusif haqqında, “Gül və Bülbül”, “Hir və Ranca” rəvayətlərinin süjetləri üzrə yaradılmış cavab poemalar vardır” [Əliyev 1985, 11].

Problemin tarixi-xronoloji və nəzəri aspektlərini tədqiq edən Qəzənfər Əliyev araşdırmalarında cavab sırasından olan əsərlərdə müəlliflərin öz sələflərinin poetik nailiyyətlərindən yalnız formal şəkildə faydalansa da, xələf şairin öz sələfi ilə təkbətək mübarizəyə girişdiyini, şairə öz istedadını nümayiş etdirmək üçün daha çox imkan verdiyini qeyd edir və bu səbəbdən elmi ədəbiyyatda tez-tez nəzirə və cavab əsərləri arasında fərqlərin olduğunu əsaslandıraraq yazırdı: “Belə ki, nəzirədən fərqli olaraq, cavabda, bir qayda olaraq, fərqli süjet inkişaf etdirilir. Məsələn, X əsr hind şairi Feyzinin “Nal və Daman” əsərinin süjeti Nizaminin “Xəmsə”sindəki süjetlərdən kənara çıxır. Eyni zamanda, bu poema Nizami yaradıcılığına cavab olmaqla, ciddi şəkildə “Xosrov və Şirin” ənənələrində yazılmışdır”

[Əliyev 1985, 11].

Biz də belə bir qənaətə gəlmişik ki, cavab olaraq yazılmış əsərlərdə oxşar motivlərin tipoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müxtəlif tarixi dövrlərdə mövzunun əhatə dairəsi genişlənməsi müşahidə olunur. Fenomen Nizami yaradıcılığı çevrəsinə məxsus tarixi şəxsiyyətlər, ədəbi qəhrəmanlar, dini-mifik obrazlar silsiləsindən kənara çıxılır, yeni-yeni qəhrəmanların həyatı üzərində qurulmuş süjetlər və “təzə aşıqlərin” eşq macərəalarına həsr olunmuş əhvalatlar qələmə alınır. Əlbəttə, Nizaminin humanist ideyaları qorunaraq davam etdirilir və onun bu mövzularda qazandığı “ustad” titulu yeni qələmə alınan əsərlərdə xüsusi qeyd olunur. Həmçinin yeni yaranmış əsərlərdə üslub baxımından, çox zaman orta əsrlər ədəbiyyatının mühüm ifadə xüsusiyyətləri - simvolik sistem daha aktiv forma alır.

Beləliklə, cavab olaraq yazılmış əsərlərdə fərqli xüsusiyyətlər daha qabarıq nəzərə çarpır və orijinal yanaşmalar müşahidə olunur.

“Xəmsə” mövzularına modern yanaşma: ideya, süjet və üslub xüsusiyyətləri

Məsnəvi janrında ənənəyə çevrilmiş Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin aparıcı prinsipləri ilk növbədə, məzmun, fəlsəfi ideya və üslub xüsusiyyətlərinin izlənməsi ilə bağlıdır və Nizami tərəfindən qoyulan ümumbəşəri problemlərə modern yanaşmalar hər dövrün öz xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə davam etməkdə idi. Sələf Nizami Gəncəvi məsnəvi janrında özünün novatorluğunu, məzmun, ideya və obrazlar, bədii ifadə sistemi və sair məsələlərdə orijinallığını qeyd etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, ilk poeması “Məxzənül-əsrar” əsərinin “Kitabın yazılma səbəbi” hissəsində belə yazırdı:

منکه سر اینده این نوگلم
 باغ ترا نغز نوا بلبلم
 در ره عشقت نفسی میزنم
 بر سر کویت جرسی میزنم
 عاریت کس نپذیرفتهام
 آنچه دلم گفت بگو گفتهام
 شعبده تازه برانگیختم
 هیكلی از قالب نو ریختم
 صبح دمی چند ادب آموختم
 پرده سحر سحری دوختم
 مایه درویشی و شاهی درو
 مخزن اسرار الهی درو
 [Nizami 1960, 36].

Mən ki, bu yeni gülün yaradıcısıyam,
Sənin bağının nəğmə qoşan bülbülüyəm.
Sənin eşqinin yolunda nəfəs çəkirəm,
Sənin kuyində zəng çalırım.
Kimsədən borc qəbul etməmişəm,
Ürəyim onu ki, dedi:- De!- demişəm.
Təzə şəbədə ucaltdım,
Yeni qəlibdən bir heykəl yaptım.
Ona sübh üzlü bir neçə ədəb öyrədib,
Səhərin seyrindən pərdə tikdim.
Dərvişliyin və şahlığın mayası ondadır,
İlahi sirlərin xəzinəsi ondadır.

Xələf – şairlər Nizami əsərinin məzmun, ideya və obrazlar, bədii ifadə sistemindəki ən əsas elementləri mənimsəyərək, dövrün estetik tələblərinə uyğun şəkildə öz fərdi istedad, bilik və dünyagörüşlərini nümayiş etdirirdilər. V.M.Jirmunskinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “Dominant fəaliyyət göstərən janrlar çərçivəsində fərdi yaradıcılıq qapanır; artıq janr fərdi unikallığın deyil, sosial xarakterli dünyagörüş və üslubun ifadəsidir” [Jirmunski 1971, 161].

Bu baxımdan, Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” poemasına cavab olaraq yazılmış Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvər” (“Nurlar bağçası”) əsərinə daxil olan hekayələrin mövzu zənginliyinə diqqət yetirsək, qatı sufi-fəlsəfi məzmunun bu hekayələrin əsas xarakterik xüsusiyyəti olduğunu görürük. Nizami tərəfindən realist – romantik səpkidə işlənmiş problemlər Xacu tərəfindən yenidən ədəbiyyatın aktual məsələsinə çevrilərək sufi-modernist formada ifadə olunur. Öz sələfi Nizami kimi, Xacu Kirmani də insanı ictimai-əxlaqi yetkinliyə, mərifət sahibi olmağa, həqiqətə doğru yönəlməyə, bu yolda qarşıya çıxan çətinlikləri dəf etməyə, bəşəri xoşbəxtliyə çağırır. Xacunun dərvişlik fəlsəfəsi onun humanizminin tərkib hissəsidir, dövrünün sosial problemlərini və siyasi-fəlsəfi görüşlərini əks etdirir. Şair qələmə aldığı mövzularda öz həyat fəlsəfəsini, gəzib-dolaşdığı ölkələrdə eşitdiyi və görüb-şahidi olduğu düşündürücü əhvalatları qələmə alır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözün həqiqi mənasında sufiyanə ömür sürən Xacu Kirmani özü də dərvişliyin orta əsrlər fəlsəfəsində mövcud tələb və müddəalarına əməl etmişdir. Məlumdur ki, sufizmdə “dərvişlik” insanın yetişdiyi ali, çox uca bir məqamı əks etdirir. Türk alimi Ə.Kabaklının göstərdiyi kimi, bəzi mütəfəkkirlər “o məqamı düşüncə tərzilə olaraq qəbul edərək, onu ideya olaraq təbliğ etmiş, digərləri isə həməən düşüncələrini həyata keçirərək özləri bir

dərviş ömru yaşamışlar” [Kabaklı 1968, 166].

Onu da qeyd edək ki, sufi ədəbiyyatında “dərvişlik” və “cavanmərdlik” eyni mənada işlədilir. Şeyx Əbülhəsən Xəraqani (XI əsr) “Nurul - ülüm” əsərində “dərvişlik nədir?” sualına belə cavab vermişdir: “Dərvişlik – üç mənbədən axan bulaqdır. Biri - pəhrizdir (qənaət, yaxud halal-haram gözləməkdir), o biri – yüksək himmət və səxavətdir, digəri isə ali və qadir Allahın yaratdıqlarından asılı olmamaqdır” [Bertels 1962, 254].

Yetkin cəmiyyət, kamil insan yaratmağa yönəldilən bu böyük fəlsəfi məzmun – ənənəyə uyğun olaraq, islam fəlsəfəsi, Qurandan alınma kəlam və hədislər, eləcə də Şərqin ədalət, kəramət, səxavət timsalı olan peyğəmbərlər, şahlar, zadəganlar, filosoflar, şeyxlər, dərvişlər və başqa obrazların həyat və fəaliyyətlərinə bağlı hekayələr vasitəsilə simvolik tərzdə müxtəlif süjetlərdə əks olunur.

Məsələn, Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvar” poemasının 14-cü məqaləti “Kərəm və səxavət” haqqındadır. Məqalətin məzmunu ilk öncə, İslamda mövcud olan “kərəm” və “səxavət” haqqında fəlsəfi dünyagörüşə söykənir. Əl-əkrəm (الاکرم) – (Kərəm) Allaha aid olan bu kəlam, Onun sonsuz lütf və inayətini bildirir. Qurani-Kərimin “Ələq” surəsində deyilir: “Oxu! Rəbbin böyük kərəm sahibidir. 3. O Rəbbin ki, qələmi tanıtdı. 4. İnsana bilmədiklərini öyrətdi.” [Qurani-Kərim 2005, 597].

Didaktik hissəyə uyğun qurulmuş hekayə “Könül sahibi müsafirin karvanla Hatəm Tainin qəbri önündə dayanması və ondan süfrə istəməsi - Hatəmin kərəminin izharı” adlanır. Məlumdur ki, Hatəm ibn Abdullah ibn Sə`d ab Tai VI əsrin sonu VII əsrin əvvəllərində yaşamış, ərəb tayfaları arasında adı səxavət və kərəm simvolu olaraq şöhrətlənmiş, ölümündən sonra qəbri ziyarətgaha çevrilmişdir. Səxavət və kərəm anlayışı islami düşüncəyə görə, mərhəmətli və səxavətli olan uca Allaha aid xüsusiyyətlərdir. Mərifət sahibləri səxavət və kərəmətlərinə görə Allaha yaxın (qərb) olan müqəddəs şəxsiyyətlərdir. Nizami Gəncəvi də öz yaradıcılığında islami humanist məzmunlu kərəm və səxavət anlayışına xüsusi önəm vermişdir. “Məxzənül-əsrar” əsərində bu anlayışları Allaha aid edərək yazırdı:

باغ سخارا چو فلک تازه کرد
مرغ سخن را فلک آوازه کرد

[Nizami 1960, 3].

Səxavət bağını fələk kimi təzələdi,
Söz quşunu göylərə ucaltdı.

Xacu Kirmani öz sələfinin islami-humanist görüşlərini

sufizmin müddəalarına uyğun qurmuş, “Rövzətül-ənvar” poemasına daxil etdiyi hekayə ilə Hatəm Tai haqqında Şərqdə yayılmış süjetləri məzmunca daha da zənginləşdirmişdir. Hekayənin məzmununu tam şəkildə çatdırırıq: “Qəzadan, Hatəm Tainin ömrünə bəla gəldi və o, həyatdan getməyə hazırlaşdı. Tab və taqətdən düşdü. Ölüm atəşi gəldi və canının suyunu apardı. Onun Yusifi (gözəl camalı) uca ağacından düşdü. Vücudunun torpağı yel oldu (dağıldı). Gözləri qarışqa yuvası oldu. Türbəsi Gurun cilvəgahı oldu. Bir gün bir dəvə karvanı yel qovmuş ot kimi tələsib (əşib) Hatəmin türbəsinə çatdı. Karvan əhlinin arasında bir sirr əhli var idi ki, can gözünü könlündə açmışdı¹. Onun mədəsi qovuş kimi boşaldı (acdı), lakin yemək süfrəsində azuqə yox idi. Gördü ki, səbri xırmandan yelə getdi (səbri tükəndi) üzünü Hatəmin qəbrinə qoydu və dil açıb dualar oxudu: “Ey səxavətlə nəfsin açıq gözünü bağlayan! Səxavət topunu fələyin başına vuran! Əta suyunu Ceyhunun üzünə vuran! Qapın kərəm qapısı kimi şöhrət tapıb. Biz, iki-üç nəfər könül fəqiri sənin qonağın. Öz qonaqlarına səbr buyurma! Fəqirlərinə qonaqpərvərlik elə ki, qərblərin işi keçsin. Baxmayaraq ki, biz könül bəslərik, amma ə`nam səndədir. Süfrə bizim, kərəm bərəkəti sənindir.” O qədər təmanna etdi, yalvardı ki... Bu vaxt karvandan bir yüklü dəvənin nəfəsi kəsildi, yel kimi titrədi, yerə yığılıb nalə etdi. Tez dəvəni kəsdilər. Sarvan neçə-neçə qadına - kişiyə həmənin dəvənin ətindən qismət verdi. Karvanda neçə şeyx, neçə gənc süfrə dolu yeməkdən doydular. Bir neçə şəxs Hatəm Tainin qəbrinə tərəf işarə edib “(O) bizi öz dəvəmizə qonaq etdi” - deyər qınadı.

Səhər tezdən dəvə karvanı yola düşdü... Şərq tərəfdən taba gətirilən günəşin istisi yandırır... İşıqızlılıq sovuşdu (hava qaraldı) və iti üzlü isti də keçib getdi.

Qəfil bir süvari göründü, dəvə bəhrindən yük almışdı (yanında bir yüklü dəvə vardı) Bu igidin ucalığından cahan kölgələndi. Karvanbaşı dedi: - Bu nədir? Bu igid kimdir? İgid çatıb, dualarla ürək sözünü sitayiş etdi. Dedi: “Yolçuların pənahı Hatəm Tainin varisi indi mənəm. O Hatəm Tai ki, ali səxavət yiyəsi idi, əta və bəzmi gecə-gündüz əndişədən çıxmışdı, dünən şam vaxtı dəvə karvanından bir borc dəvə almaqla müsafirlərini xilas edibdir. Bu gecə yuxuda mənə söylədi ki, zəhmət çək, özünü yola vur. Filan xacəyə üzrxahlıq elə və dəvəsini qaytar.” İgid dualar etdi və getdi... İki cahanda kərəmlilərdən artıq Ona (Allaha) yaxın kimdir? Varlıq və yoxluq - hər nə ki, Xacu kimi qədəm tutub (mövcuddur), tək Ondandır. (O) Bəqa (varlıq) bağını kərəmlə əkməkdir” [Xacu 1991,

¹ “can gözünü könlündə açmışdı” - yəni

71-73] - Mətnin fars dilindən tərcüməsi bizə məxsusdur - Z. A.

Qeyd etmək lazımdır ki, hekayənin süjeti Şərqdə məşhur olmuşdur. Xacu Kirmanidən əvvəl, XII əsr Azərbaycan şairi Əbu Bəkr ibn Xosrov-əl Ustadın “Munisnamə” əsərində də oxşar süjet vardır. Heç şübhə yoxdur ki, Xacu Kirmani “Munisnamə” əsərinə bələd olmuşdur. Çünki şair özünün “Gül və Novruz” məsnəvisinə də “Munisnamə”də yer alan “Nəsr və Nəsir” hekayəsini daxil etmişdir.

Həmçinin Xacu Kirmaninin yuxarıda bəhs etdiyimiz “Könül sahibi müsafirin karvanla Hatəm Tainin qəbri önündə dayanması və ondan süfrə istəməsi - Hatəmin kərəminin izharı” hekayəsinin mövzu və süjeti analoji olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında da XVI əsrdə Məhəmməd Əmani tərəfindən yenidən işlənmişdir.

Humanist-fəlsəfi ideyalar üzrə mövzuların uzunmüddətli inkişafı poeziyada vahid bir sistemin yaranmasına, tipoloji mövzu, süjet və üslubi elementlərin davam etdirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məhəmməd Əmani mənzum hekayəsinin didaktika hissəsində saqınamə formasından istifadə etmiş, bu süjetdən faydalanaraq, hekayənin məzmununu saxlamaqla, onu türk dilində yenidən özünəməxsus orijinal bir tərzdə işləmişdir. Lakin ilkin ideya qorunaraq saxlanmışdır. Əmani “kərəm və səxavət “haqqında əxlaqi-fəlsəfi fikri - “meyi - himmət” (cömərdlik meyi) sufi anlamında yenidən aktuallaşdırır və yazır:

*Cudü səxa himmətidür bu sifət-
Kim, tapalar türbətindən mənəfəət.
Dürdü-meyi-himmət irür,saqiya,
Cümlə mərəzlərgə əzəldən dəva.
Sunqil Əmaniyə beəltafi-xas
Ta kim,ola zöhdü-riyadan xilas. [Əmani 2005, 188].*

Göründüyü kimi, humanizmin simvollar vasitəsilə sufi-mistik formada ifadəsi Şərqdə simvolik estetikanın inkişafını genişləndirdi və tipoloji simvollar mütəmadi xarakter aldı.

Xacu Kirmani tərəfindən “Rövzətül-ənvar” əsərində yenidən stereotipə çevrilən bir çox mövzular – özəlliklə islam mədəniyyətinə dayanmaqla, sufizm simvolikası qəlibində ifadə olunur. Əsərə daxil olan hekayələr zəngin mövzu və mükəmməl süjetlərlə işlənmiş orijinal novellalardır. Bəzən mövzu və ideya Nizami əsərinin davamı olsa da, seçilmiş obrazlar yeni və ifadə tərzini tam fərqlidir. “Rövzətül-ənvar” əsərindəki 20 məqalət və ona aid hekayələr bu fikri təsdiq edir.

Əvvəlinci məqalətdən başlayaraq, “Sözün həqiqiliyi və onun yüksəkliyi bəyanında” didaktik-fəlsəfi hissəyə məxsus “Hindistandan

uçub fars diyarına gələn, təlim keçib öz doğma dilini dəyişərək yad dildə nəğmələr qoşan, beləcə özü də bilmədən təqlidçiyə çevrilən, nə qədər xoş oxusa da, adı "təqlidçi Tuti" kimi tanınan qərib Tutuquşu haqqında əhvalat; qəlbində Allaha böyük məhəbbət olan, lakin ərəb olmadığı üçün namazın sözlərini dürüst tələffüz edə bilməyən Həbib Əcəmi və "bu əcəmli hardan gəlib çıxdı, şikəst dili ilə namazı korladı", - deyib ondan uzaqlaşaraq, məscidin bir ayrı küncündə Allaha ibadət edən, lakin həmən gecə yuxusunda: "Ey Həsən, fəzilət oxunu (dirəyini) tapmışdın, əlindən buraxdın," - deyə, tənbeh olunan Şeyx Həsən Bəsri haqqında hekayə; öz sələfi Nizami kimi ədalətli cəmiyyət arzusu ilə "Ədalət istəyən qoca qarı və Sultan Məlik şahın hekayəsi"; xasiyyətə mərhəmətli, lakin müdrik və elm öyrənən olmadığı üçün məmləkətində qarışıqlıq yaranan, inqilab nəticəsində süqut edən Kirman padşahına həsr olunmuş hekayə; "Həbib Əcəmi və layiqli qətl" haqqında dastan; "Kiçik yaşlarında yuxuda gördüyü və ona: " Sən zamanın böyük şairi olacaqsan" söyləyən mələk haqqında" hekayə; eşqin ayətlərinə həsr olunmuş və süjeti sufi traktatlarında yer almış "Leylidən xəbər eşidən Məcnun və onun cavabı" hekayəsi; yüksək himmətliliyə həsr olunmuş "İskəndər və Ərəstunun hekayəsi"; "Qoca mütrübün minacatı"; "Həsən Bəsri və vəhdət yüksəkliyinin idrakı" hekayəsi; "Ərəstu və əqlin keyfiyyəti" nə həsr olunmuş hekayə; "İbrahim Ədhəm və cavan zahid" əhvalatı, "Qoca sufinin hekayəsi" və başqa qiymətli məqalət və hekayələr Xacu Kirmanın bu məsnəvisinin orijinal bir əsər olduğunu sübut edir.

Nəticə

Bununla yanaşı, şair mütəmadi olaraq öz sələfi tərəfindən "Məxzənül-əsrar" əsərində qoyulan məsələləri – humanist-fəlsəfi dünyagörüşü və ədalətli dövlət quruculuğu ideyasını izləməyə nail olur.

Beləliklə, Nizaminin "Məxzənül-əsrar" əsərində qoyulan kəskin siyasi-ictimai mövzuları izlərkən, reforma axtaran sənətkar oxşar tipli əsər vasitəsilə həm öz yaradıcılıq imkanlarını, həm də orta əsrlərin modern sufi-mistik ədəbi üslubunu yenidən canlandırır. Təkcə formal xüsusiyyətləri deyil, həmçinin məzmunun bədii-simvolik ifadəsi bu əsrlərin orijinallıq dərəcələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyatlar

Алиев Г.Ю. 1985. *Темы и сюжеты Низами в литературах Народов Востока*. Издательство "Наука". Москва.

Araslı H. 1940. *Şərqdə iki "Leyli və Məcnun" poeması*. "Nizami" II kitab. Bakı.

- Azadə R. 1984. *Nizami Gəncəvinin ictimai-ədəbi mühiti*. "Nizami Gəncəvi" almanaxı I kitab. Elm. Bakı.
- Ayan H. 1979. *Divan Edebiyatında Hamseler*. Atatürk Universiteti. Ahmed Cafer oğlu. Edebiyat fakultesi Araşdırma dergisi, sayı 10 Ankara. s.87-100.
- Beqdeli Q. 1971. *Şərq ədəbiyyatında "Xosrov və Şirin" mövzusu*. Bakı.
- Бертельс Е.Э. 1962. *Избр.труды: Низами и Фуззули*. Изд-во Восточ. лит. Москва.
- Əmir Xosrov Dəhləvi. 1977. *امير خسرو دهلوی ، آئينه اسكندری ، با تصحيح و مقدمه*. جمال ميرسيد وف ، مسكو، " دانش".
- Qurani-Kərim. 2005. *Azərbaycan dilinə tərcüməsi və transkripsiyası*. tərcüməsi. Mirzə Rəsul İsmayılzadə Duzal Beynəlxalq əl-Huda nəşriyyatı. Bakı.
- Kabaklı Ahmed. 1968. *Tasavvüf*. Türk edebiyatı. cilt 2 İstanbul.
- Кязимов М.Д. 1987. *"Хафм пейкар"*. Низами и традиция назире в персоязычной литературе XIV-XVI вв. Баку.
- Əmani Məhəmməd. 2005. *Əsərləri*. Şərq-Qərb. Bakı.
- Nizami Gəncəvi. 1960. *نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو*.
- Мелетинский Е.М. 2001. *От мифа к литературе*. Издательский центр Российского государственного гуманитарного университета. Москва.
- Xасу Kirmani. 1991/h.1370. *خمسه خواجه کرمانی ، به تصحيح و مقدمه سعید نیاز کرمانی، دانشکده ادبیات علوم انسانی، دانشگاه شهید با هنر کرمان*.
- Жирмунский В.М. 1971. *Средневековые литературы как предмет сравнительного литературоведения*. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. XXX. Вып. 3. Москва.

The Resolving Function of the Theme in the Khamsa Tradition

Zahra Allahverdiyeva¹

Abstract

“Khamsa” of the genius Azerbaijani poet Nizami Ganjavi played an important role in the development of the literature of the Near and Middle Eastern peoples, became an inexhaustible source of topics and ideas, and left a deep mark on the cultural life of many peoples. The themes of “Khamsa” served to bring the works of many artists to the forefront of world culture, to enrich the literature of peoples, and under the influence of Nizami’s creativity, humanism education became a leading theme in world literature.

As the followers of the “Khamsa” tradition themselves admit, it was a difficult task to “overcome the barrier erected by Nizami”. For this reason, it took many great talents to innovate and bring originality to the theme and structure.

The influence of Nizami’s creativity is evident in the themes, plot, typology of artistic heroes and characters, and other elements in the masnavis created in the Middle Ages.

We have also come to the conclusion that in the works written in response, along with the typological features of similar motifs, the scope of the topic has expanded in different historical periods. Historical personalities, literary heroes, religious-mythical characters belonging to the circle of phenomenon Nizami’s creativity are removed, plots based on the lives of new heroes and stories dedicated to the love adventures of “new lovers” are written. Of course, Nizami’s humanist ideas are preserved and continued, and the title of “master” earned by him in these subjects is specially mentioned in the newly written works. Also, in terms of style, important expressive features of medieval literature - the symbolic system - take a more active form in newly created works.

In the article, it is learned that in the work “Rovzatul-anvar” by Khaju Kirmani, many topics that have become stereotypes are expressed in the mold of Sufism symbolism, focusing on Islamic spirituality in particular.

¹ *Allahverdiyeva Zahra* – PhD. in philology, associate professor; ANAS, senior researcher of the Department of “Nizamishunasliq” of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi.

E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-8697-0395

For citation: Allahverdiyeva, Z. 2024. “The Resolving Function of the Theme in the Khamsa Tradition”. *Golden scripts* 3: 37 – 50.

Key words: *Nizami Ganjavi, "Khamsa", theme, masnavi, Khaju Kirmani.*

References

- Aliev G.Yu. 1985. *Themes and plots of Nizami in the literature of the Peoples of the East*. Publishing House "Nauka". Moscow.
- Arasli H. 1940. *Two "Leyli and Majnun" poems in the East*. Nizami Book II. Baku.
- Azade R. 1984. *Social and literary environment of Nizami Ganjavi*. Almanac "Nizami Ganjavi". Book I Elm. Baku.
- Ayan H. 1979. *Hamseler in Divan Literature*. Atatürk University. Ahmed Jafar oglu. Faculty of Literature Research Journal number 10. Ankara. pp. 87-100.
- Begdeli G. 1971. *The theme of "Khosrov and Shirin" in Eastern literature*. Baku.
- Bertels E.E. 1962. *Selected works: Nizami and Fuzuli*. M. Publishing house of Vostochny lit.
- Amir Khosro Dehlavi. 1977. *Ainah Eskandari, with corrections and an introduction by Jamal Miryasedov*. "Danesh". Moscow.
- Qurani-Karim. 2005. *Translation and transcription into Azerbaijani language, translation: Mirza Rasul Ismayilzadeh Duzal*. International al-Huda publishing house. Baku.
- Kabakli Ahmed 1968. *Sufism*. Turkish literature volume 2. Istanbul.
- Kazimov M.D. 1987. *"Haft Peykar"*. Nizami and the nazir tradition in Persian-language literature of the 14th-16th centuries. Baku.
- Amani Muhammad. 2005. *Works*. East-West Baku.
- Nezami Ganjavi. 1960. *"Makhzan al-Asrar"*. A scientific and critical text by Abdulkarim Alizadeh, Baku.
- Meletinsky E.M. 2001. *"From myth to literature"* Publishing center of the Russian State Humanitarian University. Moscow.
- Khaju Kermani. 1991/h.1370. *Khamsah Khajowi Kermani*. Edited and introduced by Saeed Niaz Kermani. Faculty of Humanities Literature. Shahid Ba Art University. Kerman.
- Zhirmunsky V.M. 1971. *Medieval literatures as a subject of comparative literary studies*. Izvestiya of the USSR Academy of Sciences. Department of Literature and Language. Vol. XXX. Issue 3. Moscow.